

TALMALEZING

13 JANUARI 2012

EEN JAAR
ARABISCHE LENTE

VRIJE
UNIVERSITEIT
AMSTERDAM

Faculteit
der Sociale
Wetenschappen

A.S. (ARITIUS SYBRANDUS) TALMA

Aan de jaarlijkse erelezing heeft de Faculteit der Sociale Wetenschappen de naam van A.S. Talma (1864-1916) verbonden. Talma kwam uit dezelfde brede protestants-christelijke, religieuze en sociale beweging als de oprichters van de Vrije Universiteit. Hij was hervormd predikant, antirevolutionair staatsman en vooral voortrekker van de christelijk-sociale beweging. Als minister van Landbouw, Handel en Nijverheid ontwierp hij een indrukwekkend wetgevingsprogramma. Talma legde tevens de grondslag voor het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid.

© 2012 Faculteit der Sociale Wetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van rechthebbende(n): FSW Voorlichting, De Boelelaan 1081, 1081 HV Amsterdam

ÉÉN JAAR ARABISCHE LENTE

Tiende Talmalezing, in verkorte vorm uitgesproken op 13 januari 2012
gevolgd door een debat onder leiding van André Krouwel.

Jan Abbink is hoogleraar African Studies bij de afdeling Sociale en Culturele
Antropologie

Peter Kerkhof is hoogleraar bij de afdeling Communicatiewetenschap

André Krouwel is universitair docent bij de afdeling Politicologie en wetenschappelijk
directeur van Kieskompas.

REVOLTE EN REVOLUTIE IN DE 'ARABISCHE LENTE': DUURZAME POLITIEKE KLIMAATVERANDERING?

Jan Abbink

INLEIDING

Op 14 januari 2012 is het precies een jaar geleden dat de Tunesische president Z.A. Ben Ali aftrad na een maand van volksprotesten. Andere Arabische leiders volgden kort daarna. De als 'de Arabische Lente' (Ar.: ar-Rabī al-'Arabiyy), aangeduide gebeurtenissen van het afgelopen jaar in Noord-Afrika en het Midden-Oosten (NAMO), zijn van grote historische betekenis, hoewel ze alweer bijna uit het dagelijkse nieuws zijn verdwenen. Het incident in december 2010 in Tunesië, met de zichzelf als protest in brand stekende fruitverkoper in het stadje Sidi Bouzid als iconische held, zette aan tot grote volkswoede en tot de massale demonstraties, die op nog niet geheel verklaarbare wijze¹ leidden tot regimewisselingen in Tunesië, Egypte, en Libië en tot grote druk op de leiders van o.a. Jemen, Bahrein en Syrië.

Het verloop en de samenhang van motieven van de opstanden vraagt om nadere analyse, maar die moet niet blijven hangen in een politieke benadering, maar moet sociologisch c.q. antropologisch zijn: een onderzoek van de maatschappelijke condities en patronen van collectieve actie. De Arabische Lente was wel een reeks opstanden met politieke aspecten, maar als we ze te veel – zoal bv. de mondiale pers dat meestal doet – politiek gaan commentariëren blijven we te veel steken in een 'risico'- en 'gevaaranalyse'. Die gevaren zijn er wel, maar punt 1 zou moeten zijn een analyse van de bredere context en de sociaal-culturele verhoudingen in deze samenlevingen in hun samenhang met de revoltes.

Een boeiende vraag is nog steeds waarom de opstanden in drie landen wel lukten – althans deels – en niet in de andere. Zoals we weten uit theoretische studies over revoluties is er geen 'objectieve samenloop van omstandigheden' die elke opstand of revolutie voorspelt; er zijn onweegbare factoren, waaronder het optreden van bepaalde individuen en de rol van publiek gebruikte symbolen en beelden die soms een eigen dynamiek kunnen krijgen, zeker nu, in cyberspace. Er zijn natuurlijk sociaal-economische omstandigheden die revoltes waarschijnlijk maken, zoals persistente sociale ongelijkheid, armoede en uitzichtloosheid, de perceptie dat de elite er een arrogante, profiterende levensstijl op na houdt, en een systeem van repressie en vernedering van burgers door de autoriteiten. Maar er is geen directe lijn van grieven naar revolutie. Er moet eveneens een constellatie zijn van immateriële initiële voorwaarden – een 'politieke cultuur' – die revolutionaire, of revolutionair bedoelde, actie mogelijk maakt, die mensen mobiliseert voor ingrijpende verandering, met daarbij één

¹ Zoals Aristoteles al zei: "Revoluties gaan niet over kleinigheden maar *ontstaan* wel uit kleinigheden".

of meerdere politieke incidenten of trigger events. En vervolgens, zoals enkele theoretici hebben opgemerkt, moeten mensen een point of no return hebben bereikt, bv. zodanig dat ze bereid zijn te lijden of te sterven voor het vermeend groter goed. Dit samenspel van factoren heeft duidelijk gewerkt in de Arabische Lente.

Wat betreft mobilisatie zou in deze Noord Afrikaanse opstanden vooral, zoals de meeste commentatoren ons hebben verzekerd, de rol van de 'sociale media' doorslaggevend zijn geweest - name Facebook, Twitter, YouTube en de blogs van jonge activisten en opposanten. Die zouden het volk dan volgens velen inderdaad 'revolutionair' hebben gemaakt en het activisme hebben bevorderd. Deels is dat waar; er was sprake van een transnationale golf van mimetisch gedrag in cyberspace, over de staatsgrenzen heen. Inventief mediagebruik heeft de volksagitatie, zeker onder de jonge en meer opgeleide klassen, gestimuleerd en de organisatie ervan versneld en aldus 'vulkanisch' revolutionair protest bevorderd.² Maar hoewel de sociale media een nieuw activistisch idioom vormden waren (en zijn) ze denk ik niet doorslaggevend of beslissend voor revolutionaire verandering of doorbraak van een democratische cultuur.³ Daarvoor is een bredere sociale basis nodig dan Internet. Een meer belangrijke rol werd gespeeld door mobiele telefoons, met video-uploading en text messaging, en door satelliet-TV.⁴ Mobiele telefoonnetwerken waren veel minder vatbaar voor afsluiting door de machthebbers en hadden een veel groter bereik. Belangrijk om op te merken is dat deze Arabische Lente-revoltes initieel niet het werk waren van die Islamitische partijen maar van de jonge, stedelijke, en meer opgeleide groepen.⁵ En religie als zodanig was niet de voornaamste mobiliserende factor (bv. in Egypte deden vele Kopten mee).

REVOLTES OF REVOLUTIES?

Vooraf moet worden opgemerkt dat de term 'Arabische Lente' eigenlijk een wat romantische of laatdunkende, vooral Westerse mediaterm is. De Arabische massa's sliepen tot dan toe niet en kwamen niet pas afgelopen jaar tot 'revolutionair ontwaken'. Er waren al vele demonstraties, protesten en eisen tot hervorming geweest, al dan niet gewelddadig. Sommige waren trouwens niet alleen gericht tegen de autocratische

² Vooral hebben ze een toenemende publieke rol voor *media-savvy* jonge vrouwen mogelijk gemaakt in deze zeer patriarchale Arabische landen; dat is zelfs één van de meest opvallende en bemoedigende aspecten van de revoltes. Voorbeeld: Esraa Abdel Fattah, een Egyptische activiste bekend onder de naam *Facebook Girl*, was *cyber-space* organisator (via de sociale media) van één van de eerste grote protesten op het Tahrirplein op 25 januari 2011.

³ Vgl. de interessante studie van Stepanova 2011, en ook Z. Meral 2011.

⁴ Vooral Al Jazeera, met vaak opgewonden en soms ongenueanceerde berichtgeving, en in mindere mate door Euro-News (de 'No Comment'-uitzendingen). Er waren ook invloedrijke uitingen in de pop-cultuur, zoals de veelbekeken kritische rap *Mr. President*, van de Tunesische rapper 'El General' in november 2010.

⁵ Hoewel de Moslim-Broederschap wel belangrijk was bij de organisatie van een nationale staking in Egypte, begin 2011.

leiders, maar ook tegen religieuze of etnische minderheden of vermeende buitenlandse inmenging.

De term 'Arabische Lente' zelf verscheen voor het eerst in 2005 in de media, vooral in Libanon tijdens de protesten tegen de regering en de Syrische bezetting. Door velen was zo'n beweging van massaprotest in de Arabische wereld al voorspeld in de afgelopen jaren. Onder andere de veel verguisde politicoloog Samuel Huntington in zijn boek *The Clash of Civilizations* (1995: 117-119) liet zich er al over uit, vooral in verband met de het sociaal explosieve verschijnsel van de youth bulge in de demografische opbouw van de Arabisch-Islamitische landen. Ook de sinds 2002 verschijnende Arab Human Development Reports van de UNDP wezen op de problematische sociaal-culturele en economische omstandigheden die ingrijpende veranderingen vroeg of laat onvermijdelijk maakten.⁶

Waarschijnlijk heeft het feit dat het in vrijwel alle landen ging om personalistische autocraten, of 'sultanistische dictators' zoals socioloog Jack Goldstone ze onlangs noemde (2011), een grote rol gespeeld in het aanzetten van burgers tot opstand: deze autocraten met een zwakke politieke gezagsideologie werden opeens herkend als illegitieme, willekeurige regeerders met een kwetsbare positie. Hun houdbaarheidsdatum was opeens voorbij. En legereenheden weigerden te schieten op demonstranten – een begin van 'eliteverdeeldheid', die een regime in zo'n situatie meestal doet wankelen.

De revolte begon zoals bekend in december 2010 in Tunesië met genoemd incident – de al dan niet bedoelde zelfverbranding van de fruitverkoper bij het politiebureau van Sidi Bouzid en het schofferen door de autoriteiten van zijn nabestaanden die verhaal kwamen halen. Het eerste motief was hier economisch: een jonge kostwinner werd zijn nering ontnomen en daarom werd het overleven van zijn familie bedreigd.⁷ Dit werd herkend door velen. Hierna verscheen op muren in de steden overal de leuze: 'Het volk wenst het aftreden van de regering' (Ar.: ash-shab yurid isqat an-nizam). Daarmee werd een politiek motief gearticuleerd: het 'contract'⁸ met de leider(s) van de staat werd verworpen. De groeiende druk leidde binnen twee maanden tot het vertrek van president Ben Ali in januari 2011. Dezelfde maand begon de revolte in Egypte en vlak daarna in Libië, Jemen, Syrië en Bahrein en enige andere landen. De snelle verspreiding van ideeën en oproepen door de jongere Internetgeneratie, en daarmee ook van de demonstraties, werd natuurlijk vergemakkelijkt door de gemeenschappelijke Arabische taal. De genoemde leuze bijvoorbeeld dook overal elders op, hoewel al snel bleek dat de

⁶ Zie ook Cordesman 2011.

⁷ Vgl. Jamal en Tessler (2008: 131), die concludeerden dat de wens tot democratie in de Arabische wereld vooral werd gedreven door economische motieven, en minder door een hang naar politieke vrijheden.

⁸ Resonantie met het vaak politiek geïnterpreteerde Arabische begrip *bay'aa* = *trade-off*, ruil, of koop-verkoop tot beider tevredenheid. Vgl. Lewis 1993.

revoltes in elk land een heel eigen karakter aannamen.⁹ In Libië bv. was de opstand al spoedig een campagne van militair, gewelddadig verzet, met een veelheid van regionale en tribale milities tegen Qadhafi's troepen. In dit land is het na de val en dood van Qadhafi het moeilijkst om een nieuwe politieke orde en een nationale identiteit te construeren.¹⁰

De 'Arabische Lente'-opstanden waren zeker revoltes, maar slechts ten dele 'revoluties'. Ik volg mainstream-revolutiesociologen in deze definitie: revolutie is 'een politieke omwenteling in een land waarbij de sociale basis van de macht, van de staat, fundamenteel verandert en nieuwe sociale verhoudingen worden gecreëerd.' Dus niet alleen een politiek maar ook een ingrijpend maatschappelijk verschijnsel.

De revoluties begonnen niet om meer Islam, of om Islamitische partijen aan de macht te helpen, maar op grond van vrij algemene grieven en motieven, die elders ook tot volksopstanden aanzetten. De leuzen waren: weg met dictatuur en repressie, weg met corruptie en wanbeleid. De achterliggende maatschappelijke problematiek in NAMO omvatte: hoge (jeugd)werkloosheid, onvoldoende onderwijs en vorming,¹¹ arrogant gedrag door autocratische leiders en hun verwanten, gebrek aan politieke vrijheden, intimidatie en vernedering door de machthebbers, en een corrosieve cultuur van economisch wanbeleid en nepotisme. Ook de perceptie dat men dat men 'achterliep' bij de rest van de wereld groeide.

Sociologische analyses van de NAMO-samenlevingen laten zien dat deze problemen, met name sociaal-economische, die met goed cijfermateriaal zijn te onderbouwen, decennialang hebben doorgesudderd en dat de explosieve bevolkingsgroei de zaak op de spits heeft gedreven.¹²

COMMUNITAS VS. STRUCTUUR

Na de incidenten die het proces startten, kenmerkten de beginfases in Tunesië en Egypte zich door een authentieke revolutionaire 'communitas', zoals de antropoloog V. Turner dat zou noemen¹³ – een liminale fase van broeder/zusterschap waarin groepen demonstranten van zeer diverse achtergronden samenkwamen, zich verbonden en zich uitspraken voor radicale verandering en een einde aan de tirannie. De verhalen van bv.

⁹ Vgl. L. Anderson 2011.

¹⁰ Frappant is dat het goed met oliegeld voorziene, personalistische Qadhafi-bewind ondanks 40 jaar regeren in de meeste opzichten heeft gefaald en geen stabiele sociaal-politieke structuren heeft opgebouwd. Hoewel het inkomen per hoofd één van de hoogste in de NAMO-regio was, zat bijna 30% van de Libiërs toch nog onder de armoedegrens.

¹¹ Een ander opvallend feit is dat de ongeletterdheid in deze landen nog zo hoog is. Bv. in Egypte bijna 40%.

¹² Alleen Tunesië had jaren geleden (begonnen onder president H. Bourguiba) een wat meer succesvolle bevolkingspolitiek, met keuzemogelijkheden voor de vrouwen, waardoor de groei beperkter was. Zie ook Malik & Awadallah, 2011.

¹³ De klassieke referentie is Turner 1969.

het Tahrir-plein in Caïro, het centrum van spontaan (maar later strak georganiseerd) massaprotest, tonen moed, solidariteit en vasthoudendheid onder de demonstranten.¹⁴ Dit is typisch voor gedrag in de vroege fase van een revolutie. Doel no. 1 was toen het zittende, onrechtmatige regime wegwerken, en niet om een politieke blauwdruk voor de toekomst leveren. Men zou kunnen zeggen dat in de vrije, solidaire en exuberante activiteiten van de demonstranten zelf - via social media, via hun collectieve fysieke aanwezigheid, en via hun solidariteit en hun zelforganiserend vermogen - de idealen van de door hen gewenste democratische orde zichtbaar werden.

Het gebrek aan een vooraf georganiseerd politiek front of programma onder de diverse protesterende individuen en groeperingen vergrootte echter wel de kans dat andere groepen of partijen zich van het proces meester zouden kunnen maken. Ook dit is natuurlijk een welbekende fase in revoluties. *Communitas* is per definitie tijdelijk en wordt gevolgd door een periode van structurering, meestal van bovenaf, door gevestigde machten of organisaties.

In Tunesië en Egypte was het moment van structurering dat van de door de overgangs-c.q. militaire raad voorgeschreven verkiezingen, die een nieuwe fase inluiden. Zij leverden zoals bekend een dominante positie op voor de Islami(s)tische partijen.¹⁵ Deze situatie zet de nieuwe voorwaarden voor hoe de revoluties in de NAMO-landen zich verder gaan ontfouwen. Als er geen verdere politieke input komt van degenen die actief waren in de eerste fase van de revolutie/revolutie, d.w.z. van de 'Tahrir-generatie',¹⁶ dan moet het revolutionaire proces eigenlijk als afgesloten worden beschouwd en neemt de 'reactie' haar rol over: leger, restanten van de voormalige elite, en bepaalde Islamitische partijen (die al langer bestonden). Sommige analisten zouden dit 'consolidatie' noemen.

INTERNATIONALE BEMOEIENIS: POSITIEF?

De houding van de internationale gemeenschap tegenover de Arabische lentegebeurtenissen was positief. Dit werkte op zich weer als een stimulans voor de opstandelingen om door te gaan. Als er geen permissive international environment is, zoals socioloog Theda Skocpol (cf. 1994) opmerkte, kan een revolutie niet gedijen. Uit vooral de Westerse reacties op de gebeurtenissen van de Arabische lente in de rest van de wereld sprak hoop en enthousiasme, vaak met nogal naïeve en overdreven optimistische verwachtingen ('Vierde Golf'). Deze manier van reageren was misschien

¹⁴ Maar soms ook xenofobie; zie 'CBS reporter's nightmare', op: www.nypost.com/p/news/international/cbs_reporter_cairo_nightmare_pXiUVvhWlDdCrbD95ybD5N#ixzz1iUk1d3Yp (gezien op 3-1-2012). Wat de mediarapportages nauwelijks noemden was dat deze aanval op en aanranding van de Amerikaanse (niet-Joodse) journaliste Lara Logan, gedurende een protest op het Tahrir-plein, gepaard ging met de kreet 'Jood, Jood!'

¹⁵ Cf. Yasmine el Rashidi, 'Choosing Egypt's future', *New York Review of Books*, op: www.nybooks.com/blogs/nyrblog/2011/dec/03/choosing-egypts-future (gezien 22-12-2011).

¹⁶ Vgl. C. Roelants, 'Arabische Facebook-generatie op zijspoor gezet', *NRC Handelsblad* 30-12-2011.

begrijpelijk maar gaf blijk van Westers wishful thinking en volgens sommigen ook hypocrisie: de zittende autocraten waren jarenlang goed als min of meer stabiele partners voor het Westen - maar werden als bakstenen gedropt toen het tij keerde.¹⁷ Ook onder veel intellectuelen en analisten in de Arabische landen zelf bleek trouwens een onrealistische inschatting van het democratisch potentieel van de Arabische Lente en een onderschatting van de problemen in het verschiet.¹⁸ In Libië was het Westen prominent aanwezig met – omstreden - militaire steun voor de oppositie gedreven door anti-Qadhafi-sentimenten, en zonder precies te weten met wat voor mensen en groeperingen men te maken had in die oppositie. Op het vaak dubieuze doen en laten van de tribale militieën en andere strijdgroepen had de Europees-Amerikaanse alliantie geen enkele invloed, noch op de vorming van de Nationale Overgangsraad, die zich ook weinig aantrok van Europees-Amerikaanse voorkeuren of adviezen.¹⁹ Buitenlandse inmenging was er ook al spoedig in de vorm van pressie door donorlanden om snel verkiezingen te organiseren – dan zou alles goed komen – en via economische druk, teneinde weer contracten te tekenen voor olie, gas, etc. Er was verder ook de inmenging in de vorm van de activiteiten van radicale ideologische netwerken en gelddonaties, bv. uit Saoedi-Arabië. De Arabische Lente werd zo nauwelijks tijd gegund om in elk specifiek land zich in eigen tempo en op eigen termen verder te ontfouwen.

IS DE POLITIEKE KLIMAATVERANDERING IN NAMO DUURZAAM?

In de drie landen waar de politieke revoluties doorzetten zijn we inmiddels in een andere fase beland: politieke consolidatie en de vorming van een nieuw bewind. Verkiezingen werden gehouden in Tunesië op 23 oktober 2011 en dit land is het verst in de evolutie naar een meer democratisch systeem. In Egypte begonnen er in november 2011 – veel te vroeg - verkiezingen, die nog tot in januari 2012 doorgaan. Probleem is daar de grote rol die het leger zich toe-eigent en de dubbelzinnige agenda die het volgt. Libië toont de grootste uitdaging: daar is consensus noch eenheid onder de geografisch-tribaal gebaseerde verzetsgroepen (militieën). Een fase van burgeroorlog in een revolutionair proces zoals in Libië levert altijd grote problemen op. In dit land met zijn fragmentatie is

¹⁷ Cf. President Obama's politiek tegenover Egypte's president Mubarak. De Westerse houding was dubbelzinnig en weerspiegelde de *dilemma's* waarmee men zat (zie vooral de Wikileaks-documenten van een paar jaar terug uit de diverse Amerikaanse ambassades, vaak zeer kritisch tegenover de Arabische machthebbers).

¹⁸ Zie bv. de zeer wisselende bijdragen van o.a. Arabische commentatoren in: David Hayes, ed., 'The Arab Spring: protest, power, prospects' (11 April 2011), op: www.opendemocracy.net/david-hayes/arab-spring-protest-power-prospects, (gezien op 8-9-2011). Zie ook Diamond 2010.

¹⁹ Nadat de Islamitische partijen de verkiezingen hadden gewonnen in Tunesië en Egypte kwam het State Department met één van zijn gebruikelijke gratis verklaringen dat de VS zouden 'engageren' met de Moslim-Broederschap en stelde later ook dat deze laatste het vredesverdrag met Israël zeker zou respecteren. Dit werd meteen daarna ontkend door de MB.

een soort staatsgreep binnen de 'revolutie' erg waarschijnlijk, met name omdat staatsmacht erg lucratief is i.v.m. de af te sluiten oliecontracten met buitenlandse partijen.

Of de politieke klimaatsverandering duurzaam zal zijn hangt deels af van institutionele politieke vernieuwing maar meer nog van structurele ontwikkelingen in de maatschappelijke condities, zoals de bestaande clan- en familiesystemen, gender-relaties, de greep van religieuze voorstellingen op het publieke leven, de gebrekkige kenniscultuur. Die zaken blijven echter relatief constant over de langere termijn²⁰ en er is nog geen programma om die te veranderen.

Als belangrijk voor de consolidatie op lange termijn van een democratische orde die de politieke revoluties in NAMO moeten opleveren bv. (na de verkiezingen in Tunesië en Egypte) worden vaak twee kernpunten genoemd:

Scheiding van religie en staat; nodig om alle burgers bij het politieke proces te betrekken en een machtsstrijd van doctrines/religies in de politiek te voorkomen. Erkenning van vrouwenrechten als fundamenteel; d.w.z. de gender-ongelijkheid oftewel het 'patriarchaat' in cultuur en wetgeving moet worden afgebouwd.²¹ En niet in de vorm van een 'gunstverlening' aan vrouwen door mannen, maar als autonome grondrechten. Het zijn basisideeën die ook (indirect) in het internationale, VN-gebaseerde ontwikkelingsvertoog en in de Millenniumdoelen, etc. – waar vrijwel alle landen aan deelnemen – steeds terugkeren. Democratie in de Arabisch-Islamitische wereld zou worden bevorderd als men het domein van de politiek erkent als een niet-sacraal, niet-goddelijk bestierd iets en als een open domein om institutioneel-procedureel publieke zaken te regelen in een diverse en vaak verdeelde samenleving.

Er is natuurlijk niet één democratisch systeem - en zeker is het Westerse niet het 'one-size-fits-all'. Meerdere wegen zijn denkbaar.²² In de landen van de Arabische Lente ziet men nu in allerlei vormen de ideeën over sociale modernisering, economische mogelijkheden, een politieke orde met relatief autonome spelers, vrije kennis- en meningsvorming, gender-gelijkheidsidealen, e.d. terugkomen, maar die kunnen niet

²⁰ Zie o.a. de studie van Todd (1987: 115-116), die al stelde dat het patrilineaire non-verticale familiesysteem in de Arabisch-Islamitische wereld een zwakke correlatie heeft met culturele ontwikkeling. Zie ook Inglehart 2003 en de *Arab Human Development Reports* (UNDP).

Zie ook het nogal harde oordeel van een voormalige Islamistische radicaal, Tawfik Hamid, in 'Arabs need a revolution in thought, not politics', 16-12-2011 (online op: www.jpost.com/Magazine/Opinion/Article.aspx?id=248039, gezien op 30-12-2011).

²¹ Inglehart en Norris (2003) stelden dat als er al een 'clash of civilizations' is tussen Islamitische samenlevingen en de rest het niet is omdat democratie niet mogelijk is onder Islam maar dat vrouwenrechten en gender-gelijkheid niet worden geaccepteerd. Op dit punt bestaan fundamentele, sociaal-cultureel gewortelde, waardeverschillen, die ook in de *Arab Human Development Reports* van 2002-2009 naar voren komen. Zie verder het vrij deprimerende boek van Joris Luyendijk (1998) over hoe deze voorstellingen in het dagelijks leven (in Egypte) figureren.

²² Vgl. Diamond 2011.

universeel rekenen op instemming. Er is ook niet één model van modernisering. De regulatieve idee van modernisering leeft misschien nog het meest onder de jonge voorhoede die de revoluties op gang bracht, maar dat is niet genoeg. Onderzoekers uit de school van de comparative values-studies zoals Inglehart & Norris (2003) stellen dat wanneer algehele economische ontwikkeling optreedt er op den duur een bredere sociaal-culturele modernisering volgt, met bv. meer deelname van vrouwen aan het arbeidsproces en in het onderwijs en het publieke leven, meer persoonlijke autonomie, een afname van de fertiliteit, meer politieke democratisering, etc. Gezien op het succes van de Islamitische partijen in de landen van de Arabische Lente, de prevalerende waarden en ideeën over gender-verhoudingen en de rol van religieuze identificatie in de samenleving zal dit echter niet zo gauw gebeuren.²³ De religieuze partijen willen juist die meer universalistische idealen op een zijspoor zetten, zo niet afschaffen. Een deel ervan wil de politiek resacraliseren, opdat zij zelf aan het accountability-mechanisme kunnen ontkomen – want zij zijn immers ‘door God/Allah aangesteld’ (en Allah mag je niet bekritisieren of beledigen).²⁴

HOE ONTWIKKELT ZICH DE RELATIE TUSSEN RELIGIE EN POLITIEK?

Er is op dit moment een soort van disconnect of afstand tussen de meer open vertogen over universele sociaal-politieke rechten/waarden, zoals vooral gereflecteerd in de teksten van locale Arabische activisten, bloggers en vrouwengroepen en het publieke religieuze (Islamitische) vertoog, dat nu langzaam de overhand lijkt te krijgen. Die disconnect was er al sinds het begin van de revoltes, maar daar lette toen niemand op. Nu is de kans groot dat de beter georganiseerde vertakkingen van met name de Moslim-Broederschap²⁵ in Noord-Afrika en het Midden-Oosten de high ground, en de macht, overnemen in het door de autocraten gecreëerde vacuüm in de civil society en het oude politieke systeem. Het verklaart ook waarom na de revoltes, de verdrijving van drie leiders (in Egypte, Tunesië en Libië) en na de verkiezingen vrouwen weer naar de zijlijn

²³ Uit de interessante studie van Inglehart & Norris (2003) blijkt dat fundamentele verschillen tussen de Arabisch-Islamitisch wereld en de rest bestaan in de houdingen t.a.v. gender-relaties en vrouwenrechten.

²⁴ Men leze de programma's en de websites van de Islamitische partijen en de Moslim-Broederschapsafdelingen. Zie ook Mshari al-Zaydi (een Saoedi-Arabische journalist), 'The Muslim Brotherhood Spring', *Al-Arabiya*, November 6, 2011 (online op: <http://english.alarabiya.net/views/2011/11/06/175697.html>, gezien op 28-12-2011) en J.D. Halevi, 'Egypt's Muslim Brotherhood: in their own words', *Jerusalem Council for Public Affairs* 10(27), 6 February 2011. Ook de aanwezigheid van de radicale Moslimgeestelijke Yusuf al-Qaradawi, die in november 2011 uit zijn 'ballingsoord' Qatar terugkeerde naar Egypte en een 'geestelijk leider' van de Moslim-Broederschap is, boezemt weinig vertrouwen in.

²⁵ Vrouwen maken geen deel uit van de leidende kringen van die broederschap, ofschoon er een soort parallelle 'Moslim Zusterschap' bestaat. De Salafistische partijen, zoals de Al-Nour partij in Egypte (won ca. 24% van de stemmen in de recente verkiezingen) zijn nog strikter over de rol van vrouwen. Deze Islamistische partijen (in Egypte dus een meerderheid, als die verkiezingen eerlijk zijn verlopen) schijnen fors te worden gesteund door Saoedi-Arabië.

worden geduwd en nauwelijks politiek gehoor meer krijgen.²⁶ Er zijn geen vrouwen gekozen in de vertegenwoordigende organen en zij nemen niet deel aan de grondwetgevende vergaderingen of commissies. Ze worden teruggedrongen in 'vrouwenrollen', en alle vrouwenrechten staan op de tocht.²⁷

Tunesië biedt wat dit betreft nog de minst ongunstige situatie – beter opgeleide bevolking, betere economische basis, grotere middenklasse, actieve jongerengroepen en vakbonden, politieke diversiteit – maar ook daar is met een bewind onder de Al-Nahda-partij²⁸ met voormalige Islamistische activisten als Rachid Ghannouchi en Hamadi Jebali²⁹ (premier sinds 14 december 2011) niets gegarandeerd.³⁰

Opvallend is ook, vooral in Egypte, dat in het publieke debat zondebokmechanismen weer aan het werk gaan en een rol spelen in de fundering van de nieuwe politieke macht: de woede in vele demonstraties richtte zich niet alleen op de oude machthebbers, maar bv. ook op de Arabische Christenen in Noord-Afrika – voor veel Moslims de binnenlandse 'Ander'. In Egypte vorig jaar was er – ná begin van de Arabische Lente – een verontrustende reeks van vernielingen van kerken en aanslagen op Kopten.³¹ Op 9 oktober 2011 was er de bloedige onderdrukking van een demonstratie door Kopten, waarbij tientallen van hen werden gedood door legerstroepen en militante activisten van onduidelijke herkomst. Op 17 december 2011 vloog tijdens demonstraties, al dan niet met opzet, het Institut d'Égypte in brand, met als gevolg enorme schade aan

²⁶ Vgl. R. Morgan 2011; C. Roelants, 'Nu de Arabische revolutie voorbij is kan de vrouw naar huis', *NRC-Handelsblad*, 19 november 2011, en *id.*, 'Zonder vrouwen geen democratie', *NRC-Handelsblad* 23-december 2011.

²⁷ Raghida Dergham, een Egyptische analiste en diplomatieke correspondentente voor de krant *Al-Hayat*, stelde in december 2011 dat de agenda van de jeugdige activisten is gekaapt door Islamisten: 'When the youths went to Tahrir Square and other places they wanted a modernist future' 'Suddenly they were encroached upon by the very well-organized and well-experienced Islamist parties ... and they won the day.' Zij stelde verder dat men niet prematuur de zogenaamd 'gematigde Islam' moet gaan toejuichen, omdat zolang er geen scheiding tussen religie en staat is er een hoge prijs zal worden betaald door het overgrote deel van de bevolking in de Arabische regio's, met name vrouwen. De *bottom line*, vervolgde zij, zal zijn dat de mannen aan de macht de autoriteit gaan krijgen de uit de *shari'a* afgeleide wetten te interpreteren. Zie: 'The Arab Spring: a year of revolution' [US National Public Radio, 17 December 2011], op: www.npr.org/2011/12/17/143897126/the-arab-spring-a-year-of-revolution (gezien op 30 december 2011). Zie ook G. van Langendonck, 'Libische vrouwen zijn weer 'moeders, echtgenotes, zussen'', *NRC-Handelsblad*, 29 oktober 2011, en *id.*, 'Waarom zijn jullie toch zo bang voor de sharia?', *NRC-Handelsblad* 17 december 2011.

²⁸ Die 41% van de stemmen won in de verkiezingen van oktober 2011.

²⁹ Zie o.a.: http://en.wikipedia.org/wiki/Hamadi_Jebali.

³⁰ In 1989 deed Al-Nahda trouwens mee aan de Tunesische verkiezingen en kreeg ca. 17% van de stemmen. Zie o.a. J. Hammer, 'Will Tunisia become less secular?', *New York Review of Books*, 26-9-2011, op: www.nybooks.com/blogs/nyrblog/2011/sep/26/will-tunisia-become-less-secular (gezien op 28-10-2011).

³¹ Zie vooral Yasmine el Rashidi, 'Massacre in Cairo', *New York Review of Books*, 16 October 2011 (op: www.nybooks.com/blogs/nyrblog/2011/Oct/16/massacre-cairo, gezien op 6-11-2011).

de onschatbare bibliotheek. Verder werd de Israëlische ambassade aangevallen en de gasleiding van Egypte naar Israël en Jordanië acht keer opgeblazen.³² En op verkiezingsrallies in oktober werd ook geroepen: 'Dood aan de Joden'.³³ Soortgelijke reacties gericht tegen vermeende buitenstaanders of niet-Moslams waren te ook elders te horen, bv. in Tunesië en Libië. In Tunesië was de eerste demonstratie na de val van President Ben Ali, gehouden op 18 februari 2011, een anti-Joodse demonstratie, waarvoor de aanleiding onduidelijk was.

Dit waren helaas geen randverschijnselen en ze compromitteerden de democratische revolutie. Het toont nogmaals dat deze samenlevingen naast economische allerlei andere problemen hebben, inclusief intolerantie, kwetsbare positie van minderheden, en afwezigheid van redelijk publiek debat en civil society activiteit; problemen die mede ontstaan zijn door de kaalslag van onafhankelijke maatschappelijke organisaties, oppositiegroepen, vrije media, etc. die plaatsvond onder de autocratische presidenten en die het volk overleverde aan religieus-politieke groeperingen: de enige die nog oogluikend werden toegestaan.

Er is nu, één jaar na het begin van de Lente, een groeiende frustratie onder jongeren over het voor hen onbevredigende verloop van de revolutie, vooral in Egypte, en zelfs over de verkiezingen (vgl. ook de reactie van M. ElBaradei, Egyptisch ex-presidentskandidaat³⁴). Ten eerste is de te nadrukkelijke aanwezigheid van de Supreme Command of the Armed Forces, de Egyptische opperste legerraad (SCAF), in het hele revolutionaire proces een groot probleem.³⁵ En ten tweede worden problemen veroorzaakt door de alliantie achter de schermen die de legerleiding lijkt te hebben met Islamisten (met name de Moslim-Broederschap en haar 'Vrijheid- en Gerechtigheidspartij').

In Egypte is dus de religieuze herdefinitie van het politieke proces of de politieke ruimte al aan de gang – geholpen door genoemde alliantie van de legerraad met religieuze groeperingen.

Spanningen over de rol van religie in de politiek zijn er ook in Tunesië en in Libië, waar in een recente rede van de president van de NTC (Overgangsraad) en interim-regeringsleider Mustafa Abdul-Jalil de bestaande progressieve huwelijks- en familiewet (uit Qadhafi's tijd) als 'strijdig met de shari'a werd afgeschilderd - dus polygamie wordt weer gelegaliseerd.

³² Vóór en na het grensincident aan de Egyptische-Israëlische grens op 18 augustus 2011.

³³ Zie T.B. Gedalyahu, 'Muslim Brotherhood holds 'Kill the Jews' rally on election eve', op: www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/150126#.TtJalfLfUkw (gezien op 15 november 2011); ook: J. Lipman, 'Security worries in Tunisia after Islamist anti-Jewish rally', *Jewish Chronicle*, 16 February 2011 (op: www.thejc.com/news/world-news/45283/security-worries-tunisia-after-islamist-anti-jewish-rally, gezien op 20-9-2011).

³⁴ Zie: <http://news.egypt.com/english/permalink/70971.html> (gezien op 22-12-2011).

³⁵ Vgl. ook Anspach 2011.

Men kan deze ontwikkeling van top-down religieus decreteren - nog zonder dat er nieuwe politieke structuren zijn gevestigd - wegdeneren als 'nu eenmaal logisch' of 'niet erg'³⁶ in landen waar de overgrote meerderheid Moslim is. Maar dat is het punt niet. Natuurlijk, in Islamitische landen speelt de Islam een steeds grotere rol in het dagelijks leven en in de politiek, en dat moet worden erkend. Het punt is echter dat langs deze weg een 'inclusieve' democratische toekomst - en die behelst nu eenmaal meer dan erkenning van de religie en de religieuze partijen - de pas wordt afgesneden, dat religie de 'legitimatie' en autoriteitsgrond wordt voor de nationale politiek³⁷ en ook dat de vrouw als tweederangs burger wordt weggezet.

Hoewel de revolutionaire opstanden in NAMO dus authentieke en vergelijkbare idealen in revoluties elders weerspiegelen, is de vervolgfase verre van zeker. De hoop op revolutionaire democratische doorbraken moet worden getemperd. Een realistische analyse is nodig. Die laat ten eerste zien dat elk land een heel andere koers zal varen. Tunesië lijkt de beste papieren te hebben. Dit is paradoxaal genoeg te danken aan de erfenis van de autocratische president H. Bourguiba (in 1987 afgezet) die een goed onderwijssysteem en vrouwenrechten invoerde, vakbonden liet bestaan en enige mate van politieke representatie toeliet. Vooral in Libië zal het zoals gezegd veel moeite kosten en uit de tribale en sociale verdeeldheid van dit land zou zowel duurzame chaos, nationale opdeling als een theocratisch bewind naar voren kunnen komen.

Ten tweede, de meeste analisten en onderzoekers zijn het er over eens dat democratisering in de Arabische wereld een lange-termijnproject is dat de komende generatie nog niet helemaal zal lukken. De term 'Arabische Lente' is wat dat betreft wel goed gekozen: na de lente zoals in Praag in 1968 volgde repressie en stagnatie, om pas na enkele decennia een echte doorbraak op te leveren.

³⁶ Zie het merkwaardige opiniestuk van Chams Eddine Zagoui, 'Islam neemt Arabische Lente over. Nou en?', *NRC-Handelsblad*, 11 mei 2011.

³⁷ Vgl. Maurits Berger, 'Geen zorgen, die sharia is allang ingevoerd in Egypte', *NRC-Handelsblad* 13-december 2011.

Een cartoonist beeldde onlangs de Egyptische revolutie aldus uit:³⁸

Enerzijds is dit wat er nu lijkt te gebeuren in de Arabisch-Islamitische landen, en als de Islamistische partijen de absolute meerderheid winnen en zo hun stempel drukken op de nieuwe grondwet en het politieke systeem, dan zullen deze landen een lange omweg moeten maken om alsnog bij de democratie uit te komen. Maar dit plaatje is ook een simplificering en een te politieke interpretatie, die ik aan het begin van mijn betoog heb bekritiseerd: er is een bredere sociale dynamiek aan de gang die de politieke koers niet helemaal vastlegt. Bij de Arabische Lente hoort een rol voor Islamitische partijen en één of andere relatie tot het shari'a-recht – dan kan bijna niet anders. Niet alle landen zullen echter de weg van de Iraanse theocratie opgaan. Als ze aan de macht zijn in Tunesië, Egypte, Libië of Jemen zullen Islamistische partijen compromissen moeten sluiten met anderen en met de internationale gemeenschap, waarvan vooral Tunesië en Egypte sterk afhankelijk zijn, en ook moeten ze presteren op politiek en vooral economisch gebied. Een risico treedt op wanneer Islamitische partijen hun programma vereenzelvigen met 'de natie' en het eigen program succesvol claimen als 'de nationale agenda', dus wanneer religie (Islam), nationalisme en staat gaan samenvallen.

³⁸ Bron: Clay Bennett, in de *Chattanooga Times* (VS), 22 november 2011.

CONCLUSIE: REVOLTE OF REVOLUTIE?

De 'Arabische Lente' is duidelijk één van de boeiendste volksbewegingen van de laatste jaren, hoe klein het revolutionair actieve deel van de bevolking ook was. Hij kan de voorbode zijn voor betekenisvolle sociaal-politieke veranderingen. De 'sultanistische dictators' zijn weg of op hun retour en een nieuw politiek 'contract' is in de maak. De katalyserende rol van sociale media en mobiele telefonie is overtuigend aangetoond. Het is bewijs voor dieper liggende veranderingsprocessen in de Arabisch-Islamitische samenlevingen, die nu beter dan ooit zijn verbonden met de rest van de wereld via ICT en via internationale economische vervlechtingen. De burgers willen hun plaats innemen in de binnenlandse politieke en de mondiale orde, en dat is niet meer terug te draaien.

Maar dit alles is nog geen omvattende sociale revolutie en blijft een onzeker, onvoltooid project, in méér dan de cliché-betekenis van het woord. Er is meer instabiliteit in binnenlandse sociale relaties en in de regionale (staats)betrekkingen. Er wordt door velen op gewezen – men leze ook de recente, gedesillusioneerde, bijdragen op het blog van 'TunisianGirl' Lina Ben Mhenni³⁹ – dat een reactionaire backlash eraan zit te komen, vooral uit religieuze hoek (vgl. Trager 2011). Geruststellende woorden dat bv. de Moslim-Broederschap en gerelateerde religieuze politieke partijen 'niet meer radicaal zijn', e.d., zijn niet helemaal gerechtvaardigd. Die Lente – in de zin van een omvattende democratische revolutie – is en blijft dus precair, want men kan moeilijk de sluipende vestiging van een theocratie als een democratische verworvenheid zien.⁴⁰ Mijn nadruk op deze religieuze dimensie, die sterker gaat worden in het verdere verloop van de Arabische Lente, is bedoeld om aan te tonen dat een puur economische of sociaal-structurele duiding van deze revoltes/revoluties en hun nasleep onvoldoende is, en dat ook ideologisch-culturele factoren een grote rol spelen. Revolutiesociologen besteden daar vaak onvoldoende aandacht aan.

Het succes van de post-revolutionaire Arabische democratisering zal ook niet afhangen van internationale bemoeienis. Die moet bescheiden zijn en beperkt worden tot vooral economische steun, samenwerking en bevordering van civil society-organisaties en institutionele democratisering. En de mogelijke impact van buitenlandse inmenging in dit stadium wordt ook sterk overschat. Het zal vooral gaan om het binnenlandse krachtenspel en om de weerbaarheid van de middenklasse-groepen en de opkomende

³⁹ Bv. www.atunisiangirl.blogspot.com/2012/01/tunisia-is-moaning.html.

⁴⁰ Zoals de filosoof Richard Rorty al eens zei, religieus argumenteren fungeert in het politieke domein vaak als *conversation stopper* – iets dat een brede, zaakgerichte dialoog verhindert – omdat het in het publieke vertoog een beroep doet op een metafysische argumentatiewijze die niet iedereen kan of hoeft te delen (Vandaar dat theocraten die willen afdwingen). Zie R. Rorty 1999 en 2003. Men kan deze vraag ook voorleggen aan de Iraniërs, die in 2009 mislukte 'verkiezingen' hadden waarna massale protesten hard werden onderdrukt. Aldus werd het theocratisch bewind weer bestendigd.

jonge stedelijke bevolking. Die zijn niet meer dezelfde als een generatie geleden en zullen zich op inventieve manieren blijven mengen in de post-revolutionaire politiek. Conclusie in één zin: in de 'Arabische Lente' is er sprake geweest van politieke revoluties, met reële veranderingen, maar of die revoluties uiteindelijk zullen slagen zal afhankelijk zijn van het omslaan ervan in sociale revoluties. Alleen sociale revolutie⁴¹ kan de politieke bestendigen. 'Revolutie' – zeker in de ogen van degenen die de zaak startten een jaar geleden – moet breder gaan dan religie (c.q. dan islamisering) als politieke grondslag nemen en moet de problematische sociaal-economische en culturele verhoudingen veranderen. Maar daar ziet het voorlopig nog niet naar uit. Tenslotte: het zou natuurlijk zeer de moeite waard zijn om dit hele proces van politieke verandering en vernieuwing nader te onderzoeken in een vergelijkend sociaal-wetenschappelijk onderzoeksproject.

⁴¹ Vgl. ook Hamid 2011, geciteerd in noot 20.

LITERATUUR

Anderson, L., 2011. 'Demystifying the Arab Spring. Parsing the differences between Tunisia, Egypt, and Libya', *Foreign Affairs* 90(3): 2-8.

Anspach, M., 2011. 'The Arab rulers' new clothes', op: www.imitatio.org/mimetic-theory/mark-anspach/the-arab-rulers-new-clothes.html (gezien opgezien op 2 september 2011).

Cordesman, A.H. 2011. 'Rethinking the 'Arab Spring'. Stability, security in Egypt, Libya, Tunisia and the rest of the MENA region'. Washington, DC: Center for Strategic and International Studies (Report).

Diamond, L. 2010. 'Why are there no Arab democracies?', *Journal of Democracy* 21(1): 93-104.

----, 2011. 'A fourth wave or false start? Democracy after the Arab Spring', *Foreign Affairs* 90(3). [Online: www.foreignaffairs.com/articles/67862/larry-diamond/a-fourth-wave-or-false-start].

Goldstone, J. 2011. 'Understanding the revolutions of 2011. Weakness and resilience in Middle Eastern autocracies', *Foreign Affairs* 90(3): 8-17.

Huntington, S.P. 1997. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. London: Simon & Schuster.

Inglehart, R.W., ed., 2003. *Islam, Gender, Culture and Democracy. Findings from the World Values Survey and the European Values Survey*. Willowdale, On.: De Sitter Publications.

Inglehart, R.W. & P. Norris, 2003. 'The true clash of civilizations', *Foreign Policy* 135: 63-70.

Jamal, A. & M. Tessler, 2008. 'The Arab aspiration for democracy', in: L. Diamond & M.F. Plattner, eds., *How People View Democracy*, pp. 129-142. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Lewis, B., 1933. 'Islam and liberal democracy', *Atlantic Monthly* 271(2): 89-98.

Luyendijk, J. 1998. *Een Goede Man Slaat Soms Zijn Vrouw*. Amsterdam: Podium.

Malik, A. & B. Awadallah, 2011, 'The economics of the Arab Spring', *Middle East Insights*, no. 46 (University of Singapore), 23 November 2011.

Meral, Z., 2011. 'Demystifying social media and the Arab Spring', op: <http://docstalk.blogspot.com/2011/10/demystifying-social-media-and-arab.html> (gezien op 10 december 2011).

Morgan, R. 2011. 'Women of the Arab Spring', *Ms. Magazine* 21(2): 20-22.

Rorty, R. 1999. Religion as conversation-stopper, in: R. Rorty, *Philosophy and Social Hope*, pp. 168-174. Harmondsworth, etc.: Penguin Books (Orig. in: *Common Knowledge* 3(1), 1994, pp. 1-6).

----, 2003. 'Religion in the public square: a reconsideration', *Journal of Religious Ethics* 31(1): 141-149.

Skocpol, T. 1994. *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stepanova, E. 2011. *The Role of Information Communication Technologies in the 'Arab Spring'*. Implications beyond the Region. Washington, DC: George Washington University (PONARS Eurasia Policy Memo no. 159, May 2011).

Todd, E. 1987. *The Causes of Progress. Culture, Authority and Change*. Oxford – New York: Blackwell.

Trager, E. 2011. *The unbreakable Muslim Brotherhood. Grim prospects for a liberal Egypt*, *Foreign Affairs* 90(5): 114-126.

Turner, V.W. 1969. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine.

UNDP, 2002. *Arab Human Development Report 2002 - Creating Opportunities for Future Generations*. New York: UNDP.

----, 2009. *Arab Human Development Report 2009 - Challenges to Human Security in the Arab Countries*. New York: UNDP.

SOCIALE MEDIA EN DE EGYPTISCHE OPSTAND: OVER DE INVLOED VAN VERMEENDE MEDIA INVLOED

Peter Kerkhof

Wanneer tegelijk twee spectaculaire ontwikkelingen plaatvinden hebben we al snel de neiging om deze met elkaar in verband te brengen. Spectaculair in het afgelopen jaar was de val van verschillende Arabische regimes: Mubarak in Egypte, Khadaffi in Libië en Ben Ali in Tunesië. Gezamenlijk waren deze drie mannen 96 jaar aan de macht geweest. Massaal en aanhoudend protest, in het geval van Libië aangevuld met een burgeroorlog en langdurige NAVO bombardementen, leidde tot hun val.

Spectaculair in de afgelopen jaren was ook de opkomst van sociale media. Wereldwijd brengen de 800 miljoen Facebook gebruikers nu even veel tijd door op Facebook als op het gehele internet in 2004. Dagelijks versturen we 250 miljoen tweets. De opkomst van sociale media blijft niet beperkt tot Westerse landen: in de top 10 van landen met de hoogste penetratie van Twitter, waar Nederland trouwens bovenaan staat, staan Brazilië, Venezuela en Indonesië op de plaatsen 3, 4 en 5¹. Indonesië kent na de VS de grootste groep Facebook gebruikers. Ook in landen waar de Arabische lente zich heeft voltrokken is het gebruik van sociale media in de afgelopen jaren snel gestegen. Bedroeg het aantal Facebook gebruikers in Egypte² in maart 2009 nog 900.000, begin februari 2011, vlak na de eerste demonstraties op het Tahrir plein, waren dat er al meer dan 5 miljoen. Momenteel zijn er in Egypte meer dan 9 miljoen Facebook gebruikers. In Tunesië zagen we een vergelijkbare ontwikkeling, met een scherpe groei van het aantal Facebook gebruikers in het jaar voorafgaand aan de opstand van december 2010.

De cijfers geven alle reden om stil te staan bij de vraag of het een wat met het ander te maken heeft: hebben sociale media een rol gespeeld hebben in het Arabische protest en, zo ja, wat voor rol was dat dan? Dit is geen eenvoudig te beantwoorden vraag. Wie iets wil zeggen over de rol van sociale media moet rekening houden met traditionele factoren die een rol spelen in het ontstaan en het verloop van opstand en protest. De oorzaak van het protest in de Arabische landen is niet het gebruik van sociale media, maar het ervaren van onderdrukking, corruptie, inflatie en werkloosheid. Een focus op sociale media wekt ook al snel de indruk dat het protest spontaan en ongeorganiseerd is geweest. Dat is zeker niet waar: goed georganiseerde bewegingen speelden een belangrijke rol in het protest in de verschillende Arabische landen. Maar ook goed georganiseerde bewegingen hebben mensen nodig die hun opvattingen over onrecht en

¹http://www.comscore.com/Press_Events/Press_Releases/2011/4/The_Netherlands_Ranks_number_one_Worldwide_in_Penetration_for_Twitter_and_LinkedIn. Geraadpleegd 7 januari 2011

²<http://www.datagenetics.com/blog/february12011/index.html>. Geraadpleegd 10 januari 2011

de redenen daarachter delen en die uiteindelijk bereid zijn om in actie te komen. De vraag is of sociale media in het tot stand komen van gedeelde beelden over (oorzaken van) onrecht en van de bereidheid om in actie te komen een rol hebben gespeeld. Verschillende recente onderzoeken, vooral te vinden in een recent themanummer van International Journal of Communication (2011), maken het inmiddels mogelijk om daar op een geïnformeerde manier over te speculeren.

HET DEBAT OVER SOCIALE MEDIA EN PROTEST

In de afgelopen jaren woedde een fel debat over de mogelijke rol van sociale media in protesten in verschillende landen. Deze protesten werden al snel aangeduid als Twitter protest (zie bv. de protesten in Iran en Moldavië in 2009). Een auteur als Manuel Castells zag al voordat de Arabische lente plaatsvond een rol van betekenis weggelegd voor sociale media in protest. Massa zelf-communicatie, zoals hij het communiceren via sociale media noemt, vergroot de autonomie van de mediagebruiker, die niet alleen informatie ontvangt maar ook een actief zender wordt. Castells beschrijft in zijn boek Communication Power (2009) hoe in Spanje in de drie dagen tussen de Al Qaeda aanslagen in Madrid in 2004 en de nationale verkiezingen vlak daarna via SMS razendsnel protestacties georganiseerd werden. Deze acties lijken te hebben bijgedragen aan het verlies van de conservatieve regering Aznar.

Castells en anderen (bv. Shirky, 2011) zien sociale media niet alleen als een organisatietool, maar ook als een zelfgeorganiseerde en lastig te controleren publieke sfeer waarin individuele burgers veel meer dan voorheen een prominente rol spelen. Aouragh en Alexander (2011) hebben het in dit verband over internet spaces (vs. internet tools). Zeker in een situatie waar de reguliere media gecensureerd worden, wordt in deze internet spaces onvrede gedeeld en omgesmeed tot (of ingekapseld door) protestbewegingen. Veel beleidsmakers en journalisten delen deze opvatting over sociale media. Toen CIA directeur en voormalig Amerikaans legerchef Petraeus gevraagd werd wie hij voor zou dragen voor de nr. 1 plaats in de Times top 100 van meest invloedrijke mensen, droeg hij niet alleen Mohammed Bouazizi voor, de Tunesiër die met zijn zelfverbranding het begin van de Arabische lente inluidde, maar ook Steve Jobs en andere sociaal netwerk pioniers die met hun technologieën de opstand mede mogelijk zouden hebben gemaakt³.

Aan de andere kant beargumenteren sceptici dat voor protest, en zeker voor risicovol protest, hechte banden nodig zijn tussen moedige mensen, en vooral ook een strakke organisatie. Met de weak ties die kenmerkend zouden zijn voor veel verbanden in sociale media is van alles te organiseren zolang maar niet teveel van mensen gevraagd wordt,

³ <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,2101868,00.html>. Geraadpleegd 7 januari 2011

zo betoogt Malcolm Gladwell⁴. Sociale media zijn vooral goed voor slacktivism: online activiteiten (bv. het liken van een goed doel op Facebook) die weinig kosten en vooral een bijdrage lijken te zijn aan het eigen goede humeur. Daar komt bij dat in veel gevallen sociale media minstens zo nuttig zijn voor zittende regimes als voor protestbewegingen, zoals wordt beargumenteerd in het boek *The Net Delusion* van Evgeny Morozov (2011).

ONDERZOEK NAAR PROTEST 2.0

In de academische literatuur is nog maar weinig vergelijkend onderzoek te vinden dat ingaat op de rol van moderne sociale media in protest. Een uitzondering hierop is een recent paper van VU collega's Jacqueline van Stekelenburg en Bert Klandermans (2011). Zij vergeleken deelnemers aan scholierenprotest in 2007 dat traditioneel en top-down georganiseerd was via scholierenvereniging LAKS, met protest dat vooral via sociale media tot stand was gekomen (door middel van een enkel MSN bericht van ene Kevin dat via SMS en via een Hyves pagina verder verspreid werd). Van Stekelenburg en Klandermans laten zien dat aan deelname aan traditioneel protest meer identiteits- en ideologische motieven ten grondslag lagen, terwijl bij protest dat via sociale media tot stand kwam instrumentele motieven (bv. verwachtingen over het succes van het protest) relatief belangrijk waren. De 2.0 manier van organiseren zorgde, zo laat recent Rotterdams onderzoek zien, voor veel aandacht in de reguliere media voor het materiaal dat door scholieren zelf in sociale media werd aangedragen (bv. YouTube filmpjes). Deze cross-over van micromedia naar massamedia had als resultaat dat de verhalen en de frames die gehanteerd werden door demonstranten volop aan bod kwamen in de landelijke media (Bekkers, Beunders, Edwards, & Moody, 2011).

HET EGYPTISCHE PROTEST

Hoe heeft dit gewerkt in Egypte? Kunnen we spreken van een 2.0 opstand? Het is niet moeilijk om de indruk te krijgen dat sociale media van belang waren in de Egyptische opstand. Internet vormde voor Egyptenaren in de jaren voorafgaand aan de opstand een plek van relatieve vrijheid, waar de mate van censuur minder was dan in de reguliere media. Tal van bloggers lieten zich kritisch uit over het Mubarak regime. In een omvangrijke staking in 2008 heeft de Facebook pagina die werd opgezet door Esraa Abdel Fattah volgens velen een belangrijke rol gespeeld.

De oproep tot het eerste protest van 25 januari 2011 werd gedaan op een Facebook pagina die was opgericht naar aanleiding van de dood van Khaled Said, een 28 jarige in de VS opgeleide Egyptenaar die op 6 juni 2010 door de politie uit een cybercafe werd gesleept en doodgeslagen. Zijn zwaar verminkte gezicht was te zien op een Facebook pagina die werd gecreëerd door, naar later bleek, het hoofd Marketing van Google in het

⁴ http://www.newyorker.com/reporting/2010/10/04/101004fa_fact_gladwell. Geraadpleegd 5 januari 2011

Midden Oosten, Wael Ghonim, inmiddels nummer 1 op de Times top 100 van meest invloedrijke mensen in 2011. Zijn Facebook pagina verzamelde in het half jaar tussen de dood van Said en de opstand meer dan 300.000 likes. De grote hoeveelheid likes zorgde voor een groot bereik van de oproep tot vreedzaam protest die Ghonim deed naar aanleiding van het succes van de Tunesische opstand. Gedurende de protesten bleef de Facebook pagina updates posten over het verloop van de protesten. Niet voor niks legde het Egyptische regime het internet en sociale netwerken al snel na het begin van de protesten goeddeels plat, een situatie die duurde tot 2 februari.

Dat activisten wel eens op Facebook komen wil niet zeggen dat dit van enig belang is in het ontstaan en het verloop van het protest. "Facebook and Twitter are just places revolutionaries go", aldus Morozov⁵. Om over een rol van betekenis van sociale media te kunnen spreken zijn gegevens nodig die niet alleen maar laten zien dat activisten Twitter en Facebook gebruiken. In de afgelopen maanden zijn enkele papers gepubliceerd over de Egyptische opstand met data die ons iets meer kunnen vertellen over de rol van sociale media. Ik wil het aan de hand van deze data hebben over twee thema's: het mediagebruik van Egyptische demonstranten en de rol van Facebook hierin, en de crossover patronen van micromedia naar massamedia aan de hand van de informatiestromen in Twitter en de reguliere media.

CROSSOVER TUSSEN MICRO- EN MASSAMEDIA: DE ROL VAN TWITTER

Om met dit laatste te beginnen: in de reguliere media werd de relatie van sociale media met het Egyptische protest al snel gelegd. Dat gebeurde vooral in de eerste week van de Egyptische opstand. Een woordtelling door middel van mediacloud.org⁶ van de berichtgeving gedurende de eerste week van het protest in de 25 meest populaire nieuwsmedia van de VS (met o.a. New York Times, CNN, Reuters en CBS) laat zien dat in de berichtgeving de woorden Facebook, Twitter en internet 1186 keer voorkwamen (zie Tabel 1). Dat is maar 210 keer minder dan het woord Mubarak. Laten we de woorden Egypt, Egyptian en Cairo buiten beschouwing dan maken de woorden Facebook, Twitter en Internet bijna 15% uit van de top 20 van meest gebruikte woorden in de week van 25 januari 2011.

In enkele onderzoeken is gekeken naar het patroon van Engelstalige tweets over de Egyptische opstand. De tweets met hashtag #25jan blijken voor ongeveer een derde afkomstig uit Egypte zelf (Wilson & Dunn, 2011). Deze Egyptische tweets werden massaal geretweet, veel vaker dan tweets uit andere regio's. In onderzoek van Lotan et

⁵ <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/mar/07/facebook-twitter-revolutionaries-cyber-utopians>. Geraadpleegd 7 januari 2011

⁶ <http://www.mediacloud.org/dashboard/view/1?q1=88909>. Geraadpleegd 7 januari 2011

al. (2011) werden meer dan 400.000 tweets over de Tunesische en Egyptische opstanden verzameld die afkomstig waren van ongeveer 100.000 gebruikers van Twitter. Een analyse van een selectie van deze tweets laat zien dat organisaties maar een beperkt gedeelte, ongeveer 30%, uitmaken van de zenders van deze tweets. Deze accounts sturen wel relatief veel tweets, hebben relatief veel volgers, en hun tweets worden vaker gedeeld dan die van de 70% individuen in deze dataset. Deze individuen zijn voor een groot deel bloggers (18%), journalisten (14%), en activisten (12%). Door te bepalen van wie de eerste tweet was in een string van tweets kon gekeken worden wie aan de basis van de informatiestromen stonden. Individen waren hier succesvoller dan organisaties: ongeveer 30% van de Egyptische twitterstromen begon met een tweet van een blogger of een activist.

Tabel 1

Top 20 woorden in 25 meest gelezen VS media gedurende de 1e week Egyptisch protest (excl. Egypt, Egyptian, Cairo).

	Aantal	Percentage
mubarak	1396	17,3%
internet	622	7,7%
obama	535	6,6%
unrest	530	6,6%
tunisia	509	6,3%
hosni	489	6,0%
anti	391	4,8%
arab	378	4,7%
americans	341	4,2%
israel	327	4,0%
clinton	312	3,9%
twitter	292	3,6%
muslim	275	3,4%
facebook	272	3,4%
clashes	263	3,3%
crisis	261	3,2%
media	247	3,1%
cnn	227	2,8%
riot	211	2,6%
violence	210	2,6%
Totaal	8088	

Bron: Mediacloud.org

Engelstalige tweets over de opstand maakten deel uit van een veel groter netwerk van tweets die deels Arabischtaalig waren, zo is te zien in een online visualisatie van het netwerk van twitteraars die bericht hebben over het Egyptische protest⁷. Ook deze visualisatie maakt duidelijk hoe belangrijk onofficiële bronnen zijn binnen Twitter: het Egyptisch regime speelt geen rol van betekenis in dit netwerk. Terwijl in de media die onder staatscontrole stonden de nadruk lag op plunderingen en geweld door demonstranten, vertelden de talloze tweets en video's een ander verhaal. Het waren vooral deze tweets die werden opgepikt door buitenlandse media (Iskander, 2011).

SOCIALE MEDIAGEBRUIK DOOR EGYPTISCHE DEMONSTRANTEN

Waardevolle informatie over de demonstranten zelf is te vinden in een survey (Wilson & Dunn, 2011) onder 1056 demonstranten in Cairo over hun mediagebruik tijdens de protesten die gehouden werden in de laatste week van februari 2011, een latere fase dus van de protesten. Wanneer sociale media een belangrijke rol zouden spelen in het protest, is te verwachten dat het internet- en sociale media gebruik van de demonstranten (ver) boven het totale Egyptische internetgebruik en gebruik van sociale media zou liggen. Dat blijkt inderdaad het geval: was de toegang tot internet in december 2010 20% voor de gehele Egyptische bevolking, bij de demonstranten was dat 80%. Facebook werd in die tijd gebruikt door naar schatting 4.5 miljoen Egyptenaren, bijna 6% van de bevolking. Onder de demonstranten lag dat percentage op 43%. Een probleem in de interpretatie van deze gegevens is dat het opleidingsniveau van de demonstranten veel hoger is dan gemiddeld: de geïnterviewde demonstranten waren voornamelijk mannen (75%) die hoog opgeleid waren (77% had een college of university degree). Het is daarom beter om Facebookgebruik te vergelijken voor alleen diegenen die internet toegang hebben omdat de verschillen in opleidingsniveau in de groep van internetgebruikers kleiner zullen zijn. Het percentage Facebook gebruikers is 22% voor de gehele populatie van internetgebruikers in Egypte, tegen 54% onder de demonstranten, meer dan het dubbele dus. Vergeleken bij het gebruik van TV, telefoon en email (allen rond de 90%) is het gebruik van Facebook relatief gering, maar meer dan de helft is een niet te verwaarlozen aantal. Het gebruik van Twitter en van weblogs lag overigens veel lager dan dat van Facebook, met resp. 16% en 15% van de demonstranten.

Interessant in het onderzoek van Wilson en Dunn (2011) zijn ook de vragen over protestgerelateerd mediagebruik en de mate waarin dit afweek van regulier mediagebruik. Veel media werden minder gebruikt in verband met de protesten, maar

⁷ <http://www.kovasboguta.com/uploads/4/7/9/5/4795292/egyptinfluencenetwork.pdf>. Geraadpleegd 10 januari 2011

dat is het minst het geval voor Facebook, satelliet TV, Twitter en blogs. Informatie uit blogs en Twitter werd ook het meest betrouwbaar gevonden, terwijl informatie uit Facebook, Twitter en uit face to face communicatie het meest werd doorgegeven aan anderen. Aan de demonstranten werd ook gevraagd om de verschillende media te ordenen wat betreft hoe belangrijk ze waren tijdens hun protestactiviteiten, hoezeer ze gemotiveerd hadden om deel te nemen aan het protest, hoe informatief ze waren met betrekking tot het protest en hoe vaak ze gebruikt werden in relatie tot het protest. Bij al deze vragen staat Facebook op een derde plaats van de tien verschillende mediasoorten, ondanks de lagere frequentie van gebruik in vergelijking tot bijvoorbeeld TV. Corrigeren we voor de frequentie van gebruik, dan staan Facebook en Twitter bovenaan wat betreft de mate dat zij volgens de demonstranten zelf hebben gemotiveerd hebben om deel te nemen aan het protest.

VERSCHILLENDE ROLLEN VAN SOCIALE MEDIA VOOR VERSCHILLENDE BETROKKENEN

De onderzoeken laten een patroon zien dat erop wijst dat sociale media voor verschillende betrokkenen bij het protest op verschillende manieren een rol van betekenis hebben gespeeld.

Facebook vormde in de aanloop naar het protest een belangrijke plaats voor het vormen en uitwisselen van ideeën en het uiten van onvrede. Facebook werd intensief door demonstranten gebruikt en is voor veel demonstranten het medium geweest dat hen, naar eigen zeggen, het meest heeft gemotiveerd om aan het protest deel te nemen. Oproepen tot protest werden via Facebook verspreid.

Het Egyptische regime was beducht voor de invloed van sociale media en van internet in het algemeen. De toegang tot deze media werd dagenlang afgesloten, maar ook veel omzeild. Voorafgaand aan de opstand werden regelmatig bloggers gearresteerd. Internationale leiders namen sociale media zeer serieus. Barack Obama riep het Egyptische regime op 28 januari 2011 niet alleen op om mensenrechten te respecteren, maar in één adem door ook om de blokkade van het internet terug te draaien en om toegang te geven tot, in zijn woorden, “social networks that do so much to connect people in the 21st century”. Het duidt erop dat de Amerikaanse regering de rol van sociale media serieus heeft genomen

Voor internationale nieuwsorganisaties was Twitter van groot belang. Niet alleen worden binnen Twitter activisten geretweet door journalisten en zijn journalisten, activisten en bloggers met elkaar in gesprek, verslagen van het protest in sociale media (bv. tweets en YouTube video's) fungeren ook als bron in verslagen van de opstand in de reguliere media. Er was sprake van een duidelijke crossover van micro- naar massamedia.

Hoewel het laatste woord hiermee niet gezegd is, lijken de bevindingen te wijzen op een rol van betekenis van sociale media in de aanloop naar en het verloop van het Egyptische

protest: als internet tool, als internet space, en als nieuwsbron. Op zijn minst kunnen we zeggen dat sociale media ten tijde van de opstand zeer serieus zijn genomen door velen die betrokken waren bij de opstand. De vermeende invloed van sociale media was groot.

DE INVLOED VAN VERMEENDE MEDIA INVLOED

"If men define situations as real, they are real in their consequences.", aldus Thomas in 1923. Ook vermeende media invloed heeft reële consequenties. Communicatie-wetenschappelijk onderzoek laat zien dat mensen hun gedrag en opvattingen aanpassen op basis van de invloed die ze aan de media toeschrijven, ook wanneer we er zelf niet door beïnvloed denken te worden (Gunther & Storey, 2003). Zo passen adolescenten hun houding tegenover roken aan wanneer ze verwachten dat anderen in hun omgeving door anti-rook campagnes beïnvloed worden (Gunther, Bolt, Borzekowski, Liebhart, & Dillard, 2006). Stemintenties van Israëlisch kiezers konden gerelateerd worden aan de vermeende media-invloed op andere kiezers (Cohen & Tsfat, 2009). De vermeende verderfelijke invloed van porno leidt tot steun voor maatregelen die de toegang tot porno beperken (Tal-Or, Cohen, Tsfat, & Gunther, 2010). En recent onderzoek liet zien dat de vermeende invloed van een politieke parodie op YouTube leidde tot intenties om mee te doen aan acties gericht op het teniet doen van deze invloed (Lim & Golan, 2011).

We mogen aannemen dat ook tijdens de Egyptische opstand de vermeende invloed van sociale media het gedrag en de opvattingen van de betrokkenen heeft beïnvloed. Het duidelijkst is dat bij het Egyptisch regime, dat in de vermeende invloed van sociale media aanleiding zag tot arrestaties en het afsluiten van de toegang tot sociale netwerken, en bij Obama die oproep om sociale netwerken weer toegankelijk te maken. Dat journalisten zoveel aandacht hadden voor sociale media heeft zeker te maken met de overtuiging dat deze media ertoe doen. Waarom er zoveel over rapporteren wanneer er geen overtuiging bestaat dat er een effect van uitgaat?

Demonstranten gaven zelf aan dat Facebook het medium is dat hun motivatie om deel te nemen aan protest het meest heeft beïnvloed. We mogen aannemen dat ze vermoeden dat ook anderen door Facebook zijn beïnvloed. Verwachtingen over het gedrag van anderen spelen een belangrijke rol in het besluit om al dan niet mee te doen aan protest, zo laat onderzoek naar protest zien (Klandermans, 1984). Tegelijk, zo blijkt uit veel psychologisch onderzoek, is het erg lastig om correcte voorspellingen te doen over anderen (zie bv. Epley, Keysar, Van Boven, & Gilovich, 2004; Pollmann & Finkenauer, 2009). Vaak nemen we onszelf als uitgangspunt wanneer we anderen willen voorspellen. Dat is lastig wanneer we zelf twijfelen en op zoek zijn naar de intenties van anderen om mee te doen aan protest. Het bijzondere van sociale media als Facebook is dat het de opvattingen en gedragsvoornemens van grote groepen anderen zichtbaar maakt. Niet voor niks monitoren veel bedrijven sociale media om zicht te krijgen op wat

consumenten beweegt. Dat maakt sociale media anders dan eerdere revolutionaire communicatietechnologieën als de drukpers, het kopieerapparaat of, meer recent, SMS. We kunnen zien wat anderen die op ons lijken denken en voelen en wat ze van plan zijn te gaan doen. Er is op de Khaled Said pagina vast geen Facebook poll gehouden over deelname aan het protest, maar het had gekund. De geluiden die te horen zijn in sociale media kunnen activisten in spe helpen om zicht te krijgen op de belangrijke vraag of anderen waarschijnlijk zullen meedoen aan het protest.

Dit kan ertoe leiden dat deelname aan protest dat in sociale media ontstaat meer dan in regulier protest te maken heeft met het te verwachten succes van het protest. In het eerder aangehaalde onderzoek naar scholierenprotest (Van Stekelenburg & Klandermans, 2011) schatten deelnemers aan het 2.0 protest de kans van slagen van dat protest hoger in dan dat van het reguliere protest. Ze waren relatief weinig politiek betrokken en weinig ideologisch gemotiveerd. Dat lijkt ook te gelden voor Egyptische demonstranten: twee derde van de Egyptische demonstranten had nooit eerder aan protest meegedaan, en twee derde typeerde zichzelf als niet politiek actief (Wilson & Dunn, 2011). Deze politiek inactieven zijn tot actie aangezet door uitzichtloosheid, gebrek aan vrijheid en door het goede voorbeeld in Tunesië. Sociale bewegingen speelden een belangrijke rol in de organisatie van het protest. Maar zij konden een beroep doen op de actiebereidheid van grote groepen mensen die, daarvan hoop ik u overtuigd te hebben, deels gevormd lijkt te zijn door hun gebruik van sociale media.

Daarbij komt nog dat in het beeld van de opstand in de internationale media de tweets van Egyptische bloggers en activisten een rol van betekenis speelden. Verder analyse van de berichtgeving over het protest moet leren hoe de berichtgeving in het netwerk van micro- en massamedia tot stand is gekomen en hoe wellicht ook internationale beleidsmakers door deze berichtgeving zijn beïnvloed.

REFERENTIES

Aouragh, M., & Alexander, A. (2011). The Egyptian experience: Sense and nonsense of the internet revolution. *International Journal of Communication*, 5, 1344-1358.

Bekkers, V., Beunders, H., Edwards, A., & Moody, R. (2011). New media, micromobilization, and political agenda setting: Crossover effects in political mobilization and media usage. *The Information Society*, 27(4), 209-219.
doi:10.1080/01972243.2011.583812

Castells, M. (2009). *Communication Power*. New York: Oxford University Press.

Cohen, J., & Tsfaty, Y. (2009). The influence of presumed media influence on strategic voting. *Communication Research*, 36(3), 359-378.

Epley, N., Keysar, B., Van Boven, L., & Gilovich, T. (2004). Perspective taking as egocentric anchoring and adjustment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87(3), 327-339. doi:10.1037/0022-3514.87.3.327

Gunther, A. C., & Storey, J. D. (2003). The influence of presumed influence. *Journal of Communication*, 53(2), 199-215.

Gunther, A. C., Bolt, D., Borzekowski, D. L. G., Liebhart, J. L., & Dillard, J. P. (2006). Presumed influence on peer norms: How mass media indirectly affect adolescent smoking. *Journal of Communication*, 56(1), 52-68. doi:10.1111/j.1460-2466.2006.00002.x

Iskander, E. (2011). Connecting the national and the virtual: Can Facebook activism remain relevant after Egypt's January 25 uprising? *International Journal of Communication*, 5, 1225-1237.

Klandermans, B. (1984). Mobilization and participation: social psychological expansions or resource mobilization theory. *American Sociological Review*, 49(5), 583-600.

Lim, J. S., & Golan, G. J. (2011). Social media activism in response to the influence of political parody videos on YouTube. *Communication Research*, 38(5), 710-727.
doi:10.1177/0093650211405649

Lotan, G., Graeff, E., Ananny, M., Gaffney, D., Pearce, I., & boyd, D. (2011). The revolutions were tweeted: Information flows during the 2011 Tunisian and Egyptian revolutions. *International Journal of Communication*, 5, 1375-1406.

Morozov, E. (2011). *The net delusion: The dark side of internet freedom*. New York: Public Affairs.

Pollmann, M. M. H., & Finkenauer, C. (2009). Empathic forecasting: How do we predict other people's feelings? *Cognition & Emotion*, 23(5), 978-1001.
doi:10.1080/02699930802264895

Shirky, C. (2011). The political power of social media. *Foreign affairs*, 90(1), 28-41.

Tal-Or, N., Cohen, J., Tsfaty, Y., & Gunther, A. C. (2010). Testing causal direction in the influence of presumed media influence. *Communication Research*, 37(6), 801-824.
doi:10.1177/0093650210362684

Van Stekelenburg, J., & Klandermans, B. (2011). Uploading unrest. Comparing mobilization and participation in traditional and rhizomatic mobilized protest. Manuscript submitted for publication.

Wilson, C., & Dunn, A. (2011). Digital media in the Egyptian revolution. Descriptive analysis from the Tahrir data sets. *International Journal of Communication*, 5.